

BÍRÁLAT

Müller Márta: *Magyarországi németek nyelvi önéletrajzaik tükrében. Nyelvvelsajátítás, kétnyelvűség, nyelvi tapasztalatok, autonóetikus nyelvi tudás c.*

doktori disszertációjáról

Bevezető megjegyzések

A jelölt a L'Harmattan kiadónál 2025-ben megjelentetett, nevezett című könyvét nyújtotta be az MTA-hoz az akadémia doktori fokozat elnyerése érdekében.

A monográfia magyarországi időskori német kétnyelvű beszélőkkel készített mélyinterjúk bőséges vizsgálati anyagán dolgozva rendkívül gazdag, szisztematikus és részletes elemzést nyújt hazai német származású honfitársaink nyelvi önéletrajzainak feltárása céljából, és ebben a tekintetben mindenképpen hiánypótló műnek számít.

A továbbiakban ismertetem a monográfia felépítését és főbb tartalmi elemeit, s a szerző munkáját kétségkívül nagyra értékelve kitérek a gondolatmenet, a koncepció, az elemzések és következtetések apróbb hiányosságaira.

Fejezetenkénti értékelés

A könyv *Bevezetésében* (2. fejezet) a szerző felvázolja a nyelvészeti (ön)életrajzkutatás mibenlétét, s Franceschinire (2001) támaszkodva megfogalmazza a nyelvi életrajz definícióját. Az elméleti háttér felrajzolásához szükséges háttérismerettként a filozófia, pszichológia, szociológia és nyelvtudomány modelljeit és módszereit nevezi meg, melyek egyöntetűen az egyén, a társadalom és a nyelv összefüggéseivel foglalkoznak. Ennek megfelelően a 3. fejezetben (*Emlékezetkutatás* címmel) ezen ismeretanyag bemutatása következik, a szerző megfogalmazásában „az emlékezés folyamatának a megvilágítása az emlékezetkutatás szempontjából” (11. o.) A gondolatmenet tagolása itt (ahogyan már az **1. rész, a Tartalomjegyzék** is láttatja) kissé széttöredezni látszik. A **3. fejezetbe** ui. csak a következők fértek bele: **3.1. Az emlékezet megismeréstudományi megközelítései**, amelyben a biológiát, a pszichológiát, a szociológiát-szociálpszichológiát, a kulturális antropológiát, végül a média- és kommunikációtudományt említi elméleti keretként, de közülük a továbbiakban szándéka szerint csak az első négyet fejt ki majd részletesebben. (Itt máris felmerül a kérdés: hol marad kognitív tudományok közül a filozófia és a nyelvészet?) Az ígért négyből végül 3 kerül az

alfejezetekbe: 3.1.1.-be a pszichológiai szemlélet, 3.1.2-be a szociológia és kulturális antropológia, a 3.1.3-ba pedig ennek valamiféle tovább gondolt, konzekvenciajellegű folytatása, az egyéni emlékezés és kollektív memória viszonyának taglalása. Nem látom indokoltnak utóbbi két alfejezet szétválasztását, hiszen az elméleti keret azonos. Ide tartozónak vélném viszont a (neuro)biológiai szemlélet ismertetését, ami valami miatt hiányzik. A **3.2.** fejezet tartalma az autobiografikus emlékezet definiálása és modellezése, s a **3.3.** alfejezetben felbukkan végül a neurobiológia is a lélektan mellett, amelynek tényezői az autobiografikus emlékezet kialakulásában és vizsgálatában oly fontos szerepet játszanak. Ebbe a fejezetbe került a hosszútávú emlékezet tipizálása, valamint a mentális időutazás leírása. Kérdés, hogy az autobiografikus emlékezetnek miért csak a neurobiológiai és lélektani tényezőit vizsgálja a 3.3. fejezet, s miért nem vizsgálja a nyelvi, szociológiai stb. tényezőket is. A szerző nem magyarázza meg az esetlegesen jogos fókuszszűkítést, így a kérdőjel megmarad az olvasóban. A fejezet további kérdéseket is nyitva hagy, pl. milyen kapcsolatban áll egymással az individuális és autobiografikus emlékezés, vajon van-e olyan individuális emlék, amely nem autobiografikus stb.

Hiányolom a 3., azon belül is a 3.1. fejezetből a nyelvészeti megközelítést, mint a megismeréstudomány egyik al- vagy társtudományának szerepét az emlékezet vizsgálatában. Ezt nem váltja ki a **3.4. A nyelvi tevékenység dialogikus-diszkurzív értelmezése** c. fejezet, hiszen ott nincs szó arról, milyen szerepe van a nyelvnek az emlékezetben és annak megőrzésében, hogyan strukturálja, keretezi az emlékeket, de akár arról sem, van-e a kétnyelvűségnek hatása arra, hogyan emlékezünk, milyen kapcsolatban állnak egymással a nyelvi folyamatok és az emlékezeti rendszerek. Érdekes volna feltárni, hogy ahogyan a nyelv alakítja a gondolkodást, alakítja-e az emlékezést is.

A 3.4. fejezet helye tehát kevéssé a 3. *Emlékezetkutatás* fejezetben van, jóval inkább tartozna a **4. Elbeszéléselemélet és nyelvi biográfiák** fejezetbe. Kevéssé szól ui. az emlékezet és a nyelvi tevékenység kapcsolatáról, jóval inkább Bahtyin nyelvelméletére, majd Vigotszkij és Wertsch felismeréseire támaszkodva a nyelvi interakciók szerepéről az élettörténetek elbeszélése során.

Néhány további kritikai megjegyzés a 3. fejezet gondolatmenetével kapcsolatban:

Az egyes definíciók bevezetésekor, az egymást kiegészítő elméletek ismertetése során hiányolom a szerző kritikus állásfoglalását, egy-egy munkadefiníció vagy saját vélemény megfogalmazását.

Ugyanígy emelné a dolgozat értékét, ha bizonyos (háttér)ismeretek nem evidenciaként kerülnének bevezetésre, hanem a szerző meg is magyarázná, indokolná a gondolat jogosságát. Pl. Miért volna az egyetemes törvény, hogy balról jobbra tart az egyenes az idősíkok ábrázolásában? Miért gondolja a szerző, hogy balra van a múlt a jelenhez képes, és jobbra a jövő? Erre nem magyarázat az, hogy „a múlt előbb volt, mint a jelen, és a jövő a jelent követi”, és hogy „a következmény mindig az ok után következik” (24. o.). Mert miért bal oldalon van az „előbb”, az ok, és jobb oldalon az „utóbb”, a következmény? Miért nem fordítva? Vajon függ ez az elképzelés a vizuális kultúránktól, írásmódunktól?)

Érdemes volna továbbá következetesen használni a konstruktív-rekonstruktív ellentétpár elemeit. A „múltat a narratív jelenben (az elbeszélés pillanatában) konstruáljuk, formáját és tartalmát az elbeszélés pillanatában rögzítjük, a múltat nemcsak tároljuk a tudatukban, hanem megalkotjuk” (uo.) megállapítás során ui. minden bizonnyal tudatos a szerző számára, hogy a *konstruál* igét használja. De a következő oldalon vajon tudatosan használja-e a *rekonstruktív* jelzőt, amikor azt írja: „Az önéletrajzi emlékezet rekonstruktív.” Érdemes volna elköteleződni egyik vagy másik mellett, vagy – ha szándékos és tudatos a kétféle használat – nyitva hagyni a kérdést, de mindenképpen több polémiát szentelni neki. Mert enélkül a kétféle használat ellentmondásosnak tűnik. (Maga a *konstruál* magyarázata is sovány, hiszen abból, hogy a múlt formáját/tartalmát a jelenben rögzítjük, még nem következik az, hogy akkor jön létre, akkor konstruáljuk. Ettől lehetne még *re-konstruált* is). Annál is inkább, mert későbbi használatkor visszatér a *rekonstruál* szó: „hogyan tudja az egyéb a tapasztalatait a saját vagy más ember szemszögéből, az elbeszélő saját nyelvén rekonstruálni” (29. o.).

A 4. fejezet – *Elbeszélélmélet és nyelvi biográfiák* – a narráció szerepének a megismerés folyamatában, tapasztalataink rekonstruálásában betöltött fontosságát állítja fókuszba. Kutatását a szerző a pszichológiában és szociológiában eredezteti (Freudtól, majd Schützről a narratív interjútechnika kifejlesztésével). Bevezeti a homológia tézisé, a fiktív vagy transzformálódott események, a változó múlt jelenségét, s rámutat az értelemkeresés, a társas jelleg, valamint a változó jelen szerepére ezek kialakulásában. Ismerteti az értelemadás technikáit, megkülönbözteti az elbeszélés idejét és az elbeszélt időt, a kronologikus és kairotikus időt, s rámutat ennek relevanciájára a magyarországi németek önéletrajzainak vizsgálatában. Beszél az elbeszélt történetek topológiájáról Lakoff és Johnson metafora-elmélete alapján, tisztázza az elbeszélés vagy narráció, ill. a történet fogalmát és struktúráját, leválasztja a narratív gondolkodást a logikusról, s rámutat a narratív analógiák szerepére az életrajzi történetek revideálása során. Bemutat különböző történetgrammatikai modelleket,

felvázolja a prototipikus elbeszélésstruktúrát, értelmezi az elbeszélés alkotóelemeinek jellemzőit és funkcióit, s ismerteti a környezet, a jelenlévők, a kulturális konvenciók hatását az elbeszélte történetek kialakítására, tartalmára és stílusára. Részletezi Ochs és Capps történeteket tipizáló relevancia-skáláját, s a történetek különböző szempontok szerint eltérő elbeszélési módját.

Az ebben a fejezetben fellelhető inkongruenciák egyike, amikor a szerző a történetelbeszélés szerepének hangsúlyozása során egyenesen azt állítja, hogy az létezésünk „szociokulturális feltétele”. A Stierle-i hivatkozás azonban ennél kevesebbet, ill. mást mond, jelesül azt, hogy a narráció „a létezésünkről, tapasztalatainkról alkotott képünk meghatározó része”, valamint „tapasztalataink szerveződésének, átalakításának, absztrahálásának a feltétele” (uo., kiemelések tőlem). Tehát nem a létezésünknek (csak az arról adott képünknek) és nem a feltétele (csak meghatározó része). Aminek feltétele, az a (nyelvi) szervezés, átalakítás, absztrahálás képessége. Ez jelentős különbség!

Nem állja meg helyét önmagában a következő állítás sem: „Magunkat, embertársainkat és környezetünket is történetek által tudjuk megismerni (uo.)” A történetek minden bizonnyal fontos szerepet játszanak a megismerésben, de egyértelműen nem egyedüli feltételei annak.

Az **5. Társadalomtudományok és nyelvi biográfiák** c. szűk fejezet szól az egyén önéletrajzának jelentőségéről nevezett kutatás számára, a kutatások alapgondolatáról, körvonalazva a biográfiaelméletileg és kutatómódszertanilag releváns vonatkozásokat. Itt újból előkerül az elbeszélte élet és a megtapasztalt élet közötti különbségtétel (Rosenthal), és nevezett társadalomtudós műveire hivatkozással a szerző összegzi az elmúlt kb. 50 év önéletrajzok elemzésére, azok szempontjaira, elemzési típusaira vonatkozó kutatói álláspontjait. Itt kerül sor annak kifejtésére, mennyiben értékelhető egy életrajzi elbeszélés az identitáskonstrukció stratégiájaként, s milyen szerepet játszottak Magyarországon a kisebbségi-, később nemzetiségi önkormányzatok a német közösségek identitásának erősítésében, a helyi német nyelvjárások presztízisének emelésében, s közvetve hogyan járultak hozzá jelen dolgozat interjúalanyainak a kutatásban való részvétellel kapcsolatos önbizalom- és bátorságnöveléséhez.

A **6. fejezetben (Narratív analízis és nyelvi biográfiák)** a narratíva, mint kutatási paradigma interdiszciplináris jelentősége kerül kiemelésre. A szerző elválasztja egymástól a két gondolkodási sémát: a paradigmátikus, valamint a narratív gondolkodást és szövegalkotást, definiálja a narratívát, ismerteti a narratívakutatást megtermékenyítő, a narratív interjú iránt érdeklődő diszciplínákat, valamint említést tesz különböző elbeszéléselemző módszerekről (amelyek azonban nem kerülnek kifejtésre). Megnevezi a narratív elemzések három vizsgálati

területét, a tematikát, a struktúrát és az interakciót, de – indoklás nélkül – csak utóbbit, azon belül is a pozicionálás folyamatát ismerteti. A pozicionálás leírása csak részben korrekt: Ez valóban „az a folyamat, amellyel az elbeszélő az elbeszélt interakciók során megalkotja önmagát a felhasznált jelzők, tulajdonságok, motívumok és szerepek által” (45. o.) Ez azonban a pozicionálásnak csak az egyik oldala, az „önpozicionálás”, és itt hiányzik – vagy előbbivel kissé összemosódik – a másik oldal, a „társpozicionálás”. Amit a szerző állít, hogy „az elbeszélő az önpozicionálás [sic!] által másokat is pozicionál [sic!]” (uo.) véleményem szerint nem helyt álló. Előbbi gondolat folytatása, miszerint mások pozicionálása az volna, hogy „az elbeszélésben említett szereplők az elbeszélő önpozicionálását [sic!] vagy elfogadják, vagy visszautasítják, vagy valahogy reagálnak rá” (uo.), már csak azért sem igazolható, mert az elbeszélés alapvetően monologikus forma, és nem egy kiegyensúlyozott dialógus, ahol a beszélő beszédlépésére a hallgató rendszeresen reagálna, és vice versa, hiszen a fordulóváltások esetlegesek, ezek dinamikája jelentősen eltér egy élő hétköznapi beszélgetéstől. Az önpozicionálásra adott elfogadó vagy visszautasító reakció tehát rendkívül ritka, de legalábbis nem jellemző. A társpozicionálás ezzel szemben az, amikor a beszélő (explicit vagy implicit módon) a beszélgetőpartnert pozicionálja – hasonló módon, mint ahogyan az önpozicionálás is történik. Ez a tartalma annak a folyamatnak, amit a szerző „a másik fél/felek pozicionálási [sic!] folyamatának” nevez. Következésképpen az identitás kialakítása NEM „annak a rekonstruálása [...], hogy mi jellemző az ön- és a másik fél/felek pozicionálásának [sic!] folyamatára az elbeszélt interakciók során”, mert utóbbi nem a beszélő, hanem a beszélgetőpartner identitásának kialakításához járul hozzá. Jóval inkább része ehelyett az (ön)identitás kialakításának, amelynek az is része, hogy a másik fél/felek hogyan pozicionálják a beszélőt a saját hozzászólásaikban.

A beszélt nyelvi anyag vizsgálati konvenciói tekintetében osztom a szerző kritikáját és sajnálkozását afelett, hogy „az életrajzi korpuszok gyűjtésének, transzkribálásának és kiértékelésének nincsenek egységesen használt, sztenderdizált technikái”, hozzáfűzve, hogy a lehetőség megvolna rá, hiszen a konverzációelemzés németországi iskolája kidolgozta a GAT2 transzkripciórendszer (Gesprächsanalytisches Transkriptionssystem), amelyet a tudományág kutatói széles körben használnak. Talán a mesterséges intelligencia fogja valamikor egységesíteni az egyébként létező, de egymástól eltérő adatgyűjtő, transzkripció és elemző módszereket a világ minden táján és létrehoz a zenei kottairáshoz hasonló notációs rendszert.

A **7. Nyelvi önéletrajzok** c. fejezet három alfejezetre bomlik. Az **elsőben** a szerző tisztázza, mi is a nyelvi önéletrajz. Ehhez megkülönbözteti az életútól az élettörténetet, bevezeti az elbeszélt

(oralizált) élettörténet fogalmát, s utalva arra, hogy ez a nyelvi önéletrajzokra is vonatkoztatható, illusztrálja a *Nyelvi élmények tudatosságának* modelljével (47. o.). Ismerteti a nyelvi önéletrajzok jellemzőinek, ismérveinek sorát, felvázolja a nyelvi tapasztalattal kapcsolatos mintákat, amelyek csak a korpusz vizsgálata során kerülnek napfényre. Ír a nyelvi önéletrajzok magas dokumentációs értékéről, és a beszélők individuális mentális nyelvi tájképéről, amely a narratív elbeszélések során bontakoznak ki. A **2. alfejezetben** *Nyelvi önéletrajzok elemzésének tudomány metodológiai jellemzői* címmel az interjúszövegek kvantitatív és kvalitatív szempontból történő elemzési lehetőségeiről szól, az indukció és dedukció kombinálhatóságáról, s megindokolja a mélyinterjúk használatának előnyét a nyelvi önéletrajzok során. A **3. Nyelvi önéletrajzok tudományos potenciálja a nyelvészeti kutatásokban** alfejezet felvázolja azokat a témaköröket, amelyek a nyelvi önéletrajzkutatás segítségével feltárhatók – elsősorban a nyelv- és irodalomtudományi (alkalmazott) diszciplínák (pl. nyelvpedagógia, pszicholingvisztika) területén, s ismerteti a Franceschini nevéhez fűződő, önálló paradigmává váló kutatások történetét és eredményeit, majd a Holzer által folytatott vizsgálatok megállapításait, és kitér a funkcionális agyi képalkotó eljárások lehetőségeire.

A **8. fejezet** (*Narratívák értelmezése diszkurzív-kognitív keretben*) két nagyobb alfejezetre bomlik. Az **elsőben** (*Narratív metaelméletek és az elbeszélt önéletrajzi interjúk formai és tartalmi megközelítései*) egyrészt a *diszkurzivitás* fogalmát, másrészt a *nyelvi attitűdök* mibenlétét járja körül, részben továbbgondolva a 3.4. fejezetben tárgyaltakat: A diszkurzivitással kapcsolatban áttekinti azon sémák formai és tartalmi szempontjait, amelyek a kétnyelvű beszélők nyelvi önéletrajzi élettörténeteinek a felépítését irányítják, valamint az elbeszélt történetek létrejöttének mikro-, mezo- és makroszintjeit s az elbeszélés folyamán használt rekonstrukció és kontextualizálás módjait és annak értelmezését. Megfogalmazza, milyen vizsgálati pontokat keresünk a nyelvi önéletrajzok tartalmi elemzése során (intézmények, személyek, benyomással bíró események, azaz élmények), utóbbi esetében – König nyomán – nyelvi jellemzőik, tipikus kereteik és s ismétlődő elbeszélő elemeik segítségével elkülöníti egymástól az eseményt, az esetet és a fordulatot. Végül tipizálja a magyarországi német adatközlők narratíváinak jellemző elemeit egyszeri, individuális és ismétlődő, konstans kollektív/univerzális jellemzőkre osztva azokat.

A ***Nyelvi attitűdök* címszó** alatt egyrészt általánosságban a laikus beszélők, másrészt konkrétan a magyarországi német nyelvű beszélők nyelvekről és nyelvjárásokról alkotott szubjektív nyelvi ismereteit, a nyelvi magatartást irányító körülményekről alkotott véleményét és egy-egy nyelvhez kötődő pozitív, ill. negatív véleményüket járja körül. Leírja az attitűdök kialakulását

és fejlődését, kategorizációs- és kombinálási lehetőségeiket, funkcióit, a struktúrájukat alkotó komponenseket, kialakulásuk okait, megemlítve a változó társadalom erre gyakorolt hatásait. Bemutat több modellt a nyelvi attitűd kutatásához kiemelve ezek közös tulajdonságait, s rámutat arra, milyen hatása van a vizsgálatoknak a német nyelvű kisebbség közösségének és tagjainak nyelvi tudatosságára, használt nyelveik iránti viszonyulásukra, kétnyelvűségük megőrzésére.

A második alfejezet (*Nyelvi relativizmus és kétnyelvűség*) többek között a Sapir-Whorf-féle hipotézisre építve mutatja be a valóság és nyelv, nyelv és gondolkodás kölcsönhatására vonatkozó különböző értelmezéseket, bizonyítási kísérleteket és a különböző kritikai irányzatokat, s jut el a kétnyelvűséggel, annak pozitív és negatív következményeivel, a kódváltás mibenlétével és azt kiváltó, befolyásoló tényezőkkel; a kétnyelvűek metanyelvi tudatosságával, kognitív mintáival, fogalmi rendszereivel, mentális lexikonával és a kétnyelvűségükhöz fűződő érzelmekkel kapcsolatos megállapításokra, következtetésekre.

Kritikai megjegyzés: A szerfőlött érdekes és relevánsnak tűnő elméletek ismertetése során sajnos a szerző általában elmulasztja megmutatni a leíró elméletek relevanciáját a vizsgálati tárgy tekintetében. Ugyanilyen kevésbé láttatja az összefüggést, a kapcsolódási pontot a különböző fejezetekben taglalt (rész)információk között is. (Pl. A negatív érzelmi konnotációval bíró *eset* formai megkülönböztetése során részletesen sorjázza annak paraverbális megkülönböztető jegyeit („sokkal inkább a magas hangfekvés, a gyorsabb beszédtempó, a megszorodott beszédsszünetek árulkodnak arról, hogy az adatközlő egy negatív esetet idéz” 59. o.), ahelyett, ill. anélkül, hogy egyszerűen „paraverbális jelenségekként” összefoglalná őket, és/vagy előre utalna húsz oldallal későbbre, ahol szintén az érzelmek megjelenítésére szolgáló verbális és paraverbális jellemzőket ismerteti és különbözteti meg egymástól. Ott sem utal vissza, hanem újból felsorolja gyakorlatilag ugyanazon példákat („hosszabb szünetek tartása, a hanglejtés, a beszéd sebessége” 79. o.). Itt ráadásul rosszul sorolja a verbális jellemzők közé a magánhangok nyújtását. Az bizony paraverbális jellemző.

Nemcsak itt, hanem általánosságban is igaz, hogy a fejezetek végén üdvözlendő volna egy lekerekítés és átvezetés a következő fejezethez, vagy egy visszacsatolás korábbi fejtegetésekhez. Ezek hiányában a gondolatmenet váza töredezettnek tűnik.

Ez alól pozitív kivétel a **9. fejezet (*Diszkurzív-kognitív keretben vizsgálható kérdésfeltevések*)**, ami egy ilyen visszacsatolással nyit: a diszkurzív narratívákról szóló fejezetben ismertetett szempontokat szem előtt tartva a [...] nyelvi biográfiákkal kapcsolatban

megfogalmazott vizsgálati szempontokat, kérdésfeltevéseket és hipotéziseket tekintjük át. (83. o.)” A továbbiakban azonban kissé megnehezíti az értelmezést, hogy az ígért szempontokat nehéz megtalálni: vagy nincsenek, vagy a kérdések közötti leírásban bújnak el explicit nevesítés nélkül, vagy jobb esetben a szerző beépíti azokat a kérdések megfogalmazásába. A kérdések pedig számozatlanul, rendszertelenül zúdulnak az olvasóra. Jó lett volna rendszerezni, egymás alá rendelni, tipizálni és kategóriákba szelektálni őket.

A **9.1. Esemény, eset, fordulat** alfejezetben 22 db kérdés van, szempont explicit módon 1 esetben fogalmazódik meg. A **9.2. Nyelvjárások és köznyelvek narratívái** részben 38 db kérdés található szempontok megfogalmazása nélkül, a **9.3. (Metanyelvi tudatosság és konceptuális szintézis)** 3 kérdést tartalmaz (az utolsó gyakorlatilag ígéret formájában jelenik meg, a szempont(ok) nevesítésével: „az interjúkat a magyarból német nyelvjárásra fordított, illetve magyar és nyelvjárási emergált szóalakok, struktúrák szempontjából is áttekintjük” 88. o.) Hipotézis egyetlen esetben sem jelenik meg explicit módon. Hacsak nem implicit hipotézisekről van szó, amelyek beépülnek a kérdésekbe, pl. „Jelzik-e az adatközlők e egyetemes élményeket az elbeszélés során valamilyen hangsúlyos nyelvi eszközzel (pl. általános névmásokkal, mint az *alle, jemand, einer, man*; személyes névmással [*wir, ich*]” (85. o.). A kérdés – implicit módon – több mindent feltételez: Feltételezi, hogy az adatközlők olyan „egyetemes” élményeket fognak jelezni, amelyek az adatközlők többségének a narratívájában körülményként vagy problémaként fellelhetők, feltételezi, hogy amennyiben ezeket hangsúlyos nyelvi eszközökkel jelzik, azok a felsorolt névmások valamelyikének alakjában jelennek meg, s végezetül, hogy ezek a névmások hangsúlyos nyelvi eszközök. Hogy mit ért a szerző „hangsúlyos nyelvi eszközök” alatt, az nem derül ki, s az sem, hogy a felsorolt névmások, különösen a *wir* és kiemelten az *ich* miért volnának hangsúlyos nyelvi eszközök. (S vajon miért teszi utóbbiakat a szerző szögletes zárójelbe, azt mit jelöl itt?) Nyilván van valamilyen előfeltevése, különben nem pont ezeket kérdezné. De ezt az előfeltevést jó volna megfogalmazni, bevezetni.

Hasonlóképpen „Az adatközlők nyilatkoznak-e arról, hogy miért nem hagyományozták tovább a német nyelvjárásukat a gyermekeiknek?” kérdés már előfeltételezi, hogy az adatközlők nem hagyományozták tovább német tudásukat az utódjaiknak, a „Történik-e a negatív tapasztalatokról szóló interjúrészletekben újrendezés, a múlt elbeszéléséhez jelen idő használata által?” (uo.) pedig azt az előfeltevést sugallja, hogy az interjúrészletekben történik újrendezés, valamint, hogy az újrendezés egyik potenciális jelölője a jelen idő használata lesz a múlt leírására.

Itt jegyzem meg, hogy érdemes lett volna egy tárgymutatót készíteni a témában való könnyebb orientáció kedvéért, a kulcsfogalmak rövid magyarázatával, különösen azon szakkifejezések és fogalmak esetében, amelyek a dolgozatban nem kerülnek kifejtésre (pl. *ua*-középbajor nyelvjárás).

A **10. fejezet** *Nyelvi életrajzok gyűjtésének dimenziói* címszó alatt bemutatja a vizsgált korpuszt. Először az adatközlők adatai következnek életkori, nemi felosztásban. Ezt követi az adatközlők településeinek jellemzése jogállásuk, népességük, és német nyelvű beszélőik arányának tekintetében. Leírásra kerülnek az adatközlők kiválasztásának szempontjai is, az interjúk helyszíne és körülményei, az interjúk tartalmát elősegítő kérdéskatalógus tematikus súlypontjai, a lejegyzés formai és tartalmi ismérvei. Nem tudjuk meg azonban, milyen az interjúk hossza, van-e ebben a tekintetben különbség az egyes interjúk között, s ha igen, mi (lehet) ennek az oka. Azt sem, miért nem képviselteti magát az interjúalanyok között a fiatalabb korosztály. Ez tudatos döntés eredménye, vagy a fiatalabbak nem vállalták a szerepet, esetleg nem élnek már a vizsgált településen fiatalabb lakosok? A lejegyzés formai ismérvei tekintetében szükséavú a szerző. Azt ígéri, „az interakciók feltűnő prozódiai jellemzőit is figyelembe veszi (pl. hosszú szünet, erős hangsúly, a megszólalás modulációja [mosolyogva, szomorún, elgondolkozva, nevetve]” (92. o.)), de azt nem mondja meg, hogyan jelöli őket, azaz milyen notációs konvenciókat, avagy saját jelrendszert tartott szem előtt. Előbbi idézet sugallja, hogy a megszólalás modulációja szögletes zárójelbe kerül, a példaanyagból viszont az derül ki, hogy ezt görbe zárójelek jelölik, s jó 20 oldallal korábban, a 39. lábjegyzetből megtudjuk, hogy a szerző kiegészítései, az „olvasói értelmezést segítő információk [...], amelyeket az adatközlő a konkrét interjúrészletben nem említ, de a teljes interjú kontextusából ismertek” (64. o.) kerülnek szögletes zárójelbe. Ettől az anyag azért néhol eltér, és olyan „magyarázó” információk is megjelennek, amelyek szükségtelenek, vagy ahol a szerző segítő szándékkal saját tudása alapján (feleslegesen) egészít ki vagy javít (pl. (39)-es példaanyagban a [Plattensee/Balaton], a [von] Budapest, a [Kinderreim], vagy a (8) anyagban a Fräulein javítása/kiegészítése Lehrerinre.) Ezek megjelenítésére – ha egyáltalán szükségesek – más jelölést kellene használni. Az azonban nem derül ki, mi van vastagon szedve, s mit jelöl a három pont. Más transzkripció jelrendszerek analógiájára a hosszú szünet jelzése lehetne a hármaspont, a (45) sorszámú beszélt nyelvi anyag elemzésekor azonban az derül ki, hogy az ott a rövid szünetet jelöli (130. o.). Maradt még az erős hangsúly lefedetlenül, ezt talán a bold-betűtípus jelöli. A példaanyagokból azonban helyenként úgy tűnik, ezek inkább a szerző által relevánsnak tűnő beszédrészek kiemelésére szolgálnak (bár ez ellen szól, hogy némely

szemelvényben nincs semmi „kiemelve”, pl. (0), (1)-(5), (9), (40), (119)). Mindenesetre érdemes lett volna a lejegyzési konvenciókat listázni és közreadni, valamint kitérni arra, hogy ezek a prozódiai jellemzők egyáltalán milyen szerepet játszanak a vizsgálati anyag elemzésében és értékelésében.

A 11. fejezet *Nyelvi önéletrajzok elemzése diszkurzív-kognitív keretben: eredmények* címmel a dolgozat legterjedelmesebb (93-258 o.), központi része. A cím láttán meglepő, hogy az elemzés és eredményeinek közlése „egyszerre” történik. Előbb az *esemény, eset és fordulat vizsgálata* (11.1. alfejezet), majd a *német nyelvjárásoké* (11.2. alfejezet), ezt követően a *köznyelvek narratíváinak* (11.3.), végül a *metanyelvi tudatosság* (11.4.) és az *implicit kontaktusjelenségek vizsgálata* (11.5.) következik. Az elemzések általában korrektek, jellemzően azonban szabad tartalmi parafrázálásokat és a háttérismeretek alapján történő értelmezéseket is tartalmaznak. Sokkal meggyőzőbbek volnának a következtetések, ha azokat nem egyes esetekből vonnánk le, hanem több, hasonló előfordulás, esetlegesen más nyelvi jelekkel történő alátámasztás erősítené meg a levont konzekvenciát. (Pl. (8)-as dialógus: „A magyar *szégyen* szó említésekor [...] nyelv váltás történik [...] Ennek nem feltétlenül a nominációs zavar az oka, hanem a visszaemlékezés által felelevenített negatív érzelmek: többnyelvű beszélők érzelmileg felkavaró pillanatokban átváltanak (átválthatnak) a másik nyelvükre.” Igen, utóbbit a szakirodalom alátámasztja, ez viszont nem garancia arra, hogy itt is az történik. Jelen szituációban elképzelhető az is, hogy az interjúalany idézi a tanárnőt, aki magyarul beszélt.) Jó volna tudni, milyen egyéb ismérvek alapján vonta le a konzekvenciát a szerző? A korpuszban ui. előfordulnak olyan nyelv váltások is, amelyeket a szerző nem sorol be hasonló kategóriába, s okként – jogosan – nem nevezi meg a felelevenített érzelmeket. Miért? (Pl. (82) *Und ich wollte ihnen... megfelelni*, (7) *Úttörő Áruház; Kisdobos und Úttörő*, (29) *Die haben... hát kivételeztek velük*, (30) *Kimagyarázta magát*, és a következő példák is: (38), (44), (50), (72), (82), (95), (96), (106), (118), (119), (121), (123), (130) stb.) Talán jobb és általánosabb magyarázat a legtöbb nyelv váltásra, amit a 77 éves férfi a (120)-as szemelvényben válaszol arra a kérdésre, hogy szokott-e nyelvet váltani: „Valószínűleg. Néhány szó itt-ott vagy mi... Ahogy most sem jut mindig az eszembe, és vannak szavak, amiket egyáltalán nem használunk [nyelvjárásban], amiket nem használtunk...” (210. o.). Ugyanezt erősítik meg a (121-2-3) interjúrészletek is. Jóval később, az implicit kontaktusjelenség vizsgálata során olvashatjuk, hogy „az adatközlők [...] nyelvjárási [...] szóképzletére az ad-hoc vagy a nominációs hiányt kitöltő magyar nyelvű kódváltások, -keverések jellemzőek.” (250. o.) A két

helyen történő vizsgálódást szerencsés volna – akár csak az utalás szintjén – összekapcsolni egymással, s valahol rendbe tenni a kódváltások lehetséges okainak kérdését.

Az is előfordul, hogy a korpuszanyag szövegéből kiemelt releváns információt csak megemlíti a szerző, de nem von le belőle következtetést (Pl. (8)-as anyag: „...a szégyen érzetének [...] említésekor a *man* általános alanyt használja”. Hogy ez a felfedezés miért fontos nekünk, mit mutat, mit bizonyít, azzal a továbbiakban nem foglalkozik.) Vagy fordítva: a hozott példaanyag nem tűnik a témához, a vizsgálati szemponthoz tartozónak: A *fordulat* illusztrálására hozott (11) szemelvény arról szól, hogy a gyereket megszólták az oviban a német nyelv használatáért, az anyuka pedig megindokolta a gyerek nyelvhasználatát. Ez azonban nem *fordulat* (mert nem változtatja meg a beszélő addigi nyelvi szokásait).

Félreértelmezésre is találunk példát: A (14) szemelvénynek három értelmezését is adja a szerző: „Figyelemre méltó az interjúrészletben az egyes szám első személyű elbeszélés helyett az egyes szám második személy használata [...] Az adatközlő a hallgatóság figyelmét önmagáról eltéríti, és ezzel az elbeszélő helyzetben megélt szégyentől [...] grammatikailag távoltartja magát.” [...] A második személyű igeragozás egyben a hallgatóság bevonását is jelzi [...] ugyanúgy, ahogy a negatív élmény (megszégyenítés) tapasztalatának egyetemességét az általa ismert német származású embertársai körében” (102. o.). Véleményem szerint az első értelmezés hibás: a beszélő az E.sz. 2. személyű alakkal egyszerűen általánosít, ami mindkét nyelvben egy bevett eszköz (magyar: „*Amit ma megtehetsz, ne halaszd holnapra.*” Német: *Hilf dir selbst, dann hilft dir Gott!*). Ez a fajta generikus tegezés valóban bevonja a hallgatóságot, de magát a beszélőt is.

A német példák magyarra fordítása gyakran hagy kívánnivalót maga után, esetenként akár értelemzavaró hibát is tartalmaz: Pl. „*Später war es schwierig, wir waren, wenn wir Mundart gesprochen haben, waren wir von den Ungarn angepöbelt.* (103. o.)” Magyarul: „Később nehéz volt, ~~mi voltunk~~, ha nyelvjárásban beszélünk, a magyarok szidalmaztak bennünket. (104. o.)” Az áthúzással jelölt rész a mondat mechanikus fordítása miatt került a magyarba. Az érintett helyen a *waren* segédige az *angepöbelt* Partizip Perfekt igeidő segédigéje (Plusquamperfekt alakban), a *wir waren angepöbelt* mondatot a beszélő már itt elkezdte, majd a szerkezet megszakad, beékelődik egy *wenn*-es mellékmondat, majd folytatódik a főmondat a már verbalizált alany és ragozott állítmányi rész fordított szórendű használatával. A (166) anyag német nyelvű eredetijében pedig (266. o.) a *nicht* nem tagadószó (azaz nem *nemmel* fordítandó), hanem egy hallgatói egyetértést provokáló szignál, tehát megfelelő fordítása az *ugye*.

A (160) példában a *wo* nem idő-, hanem okhatározói értelemben áll, tehát a mondat helyes fordítása (és értelme) szerint *voltak itt olyanok, a bányától jöttek, akik mivel nem tudtak svábul,*

ezért aztán szidtak minket (ahelyett, hogy „voltak olyanok, a bányától jöttek, akik amikor nem tudtak svábul, és akkor szidtak minket” (251. o.)

Az elemző fejezetek végén rendre nincs konklúzió, összefoglalás, vagy a következő fejezethez történő továbblépést segítő „összekötő” szöveg. A 11.2.1. fejezet (*Magyarországi nyelvjárások narratívái*) végén (131. o.) viszont bőséges értékelés kezdődik, habár in medias res módon, bármilyen rávezetés vagy fejezetcím megadása nélkül. Itt a szerző először összefoglalja, hogy „mi minden lelhető fel az adatközlők emlékeiben az anyanyelvként elsajátított német nyelvjárásukkal kapcsolatban” (135.): beszél az adatközlők származásukkal, nyelvükkel kapcsolatos tapasztalatairól, pozitív viszonyulásáról, ön- és csoportpozicionálásukról, kétnyelvűségük mibenlétéről, átélt vagy hallott inzultusélményeiről, saját nyelvük (negatív) megítéléséről, nyelvjárási kompetenciájukról, nyelvjárásukhoz fűződő pozitív/negatív viszonyukról, a természetes többnyelvűséggel együtt járó kedvező/kedvezőtlen helyzetekről, a negatív narratíva formai megjelenítésének tipikus jellemzőiről, nyelvi magatartásukról... Sőt, egy, a korábban felvázolt koncepcióból hiányzó, de nagyon jó és releváns szempontot is górcső alá vesz, nevezetesen, hogy „mi hiányzik a történetekből” (135-136. o.): a bántások okai, azon belül a német nyelv/német nyelvjárás közti különbségtétel kérdése, a szolidaritás, a védekezés, s mindennek konzekvenciái. Ezt a szempontot érdemes lett volna jobban kidolgozni, mindenesetre nagyon jó, hogy belekerült a dolgozatba.

Ebben a fejezetben is találunk egy megjegyzést, ami visszavisz a korábbi, paraverbális jelekkel és azok szignalizálásával kapcsolatos dilemmánkhoz: „a negatív narratívákban az elbeszélő az ismétlés segítségével is tud adni a szavainak nyomatékot, egy szerkezet vagy szó szerinti ismétlésével (*dann musste ich feststellen*) vagy a tartalom megismétlésével (*das hat ihnen nicht gefallen, nein, absolut*)” (135. o.) A hozott példák ugyan nem segítik az értelmezést (az elsőben nincs semmi, ami szó szerint lenne ismételve, a másodikban sincs tartalmi ismétlés, inkább csak megerősítés: dupla tagadással, fokhatározóval), de felmerül a kérdés: mivel tud még nyomatékot adni az elbeszélő a szavainak? Ez egy elég fontos kérdés, ami elvezet a paraverbális jelek relevanciájával, funkciójával kapcsolatos kérdéskörhöz, amit érdemes lett volna alaposabban körüljárni. Mindenesetre mindent egybevetve ez a monográfia egyik leghasznosabb, legértékesebb része.

A **11. fejezet további (2. és 3.) alfejezeteiben** a német nyelvjárások és a köznyelvek (német, magyar és orosz) narratíváinak elemzése történik az előbbiekhöz hasonló módon. A nyelvjárások esetében nincs, a köznyelvek esetében van, méghozzá bőséges összefoglalás és konklúzió.

A **11.4. fejezetet** a szerző a **metanyelvi tudatosság** vizsgálatának szenteli. A **11.4.1. Metanyelvi reflexiók** részben definiálja, s Wildemann 2020 alapján több szempontból határozza meg a fogalmat. Feltárja, hogy a nyelvi tudatosság holisztikus szemlélete mi mindent integrál magába. Ismerteti a laikus beszélő nyelvi tudatosságának sajátosságait, s szempontokat ajánl ennek tartalmi vizsgálatához. A következő fejezetekben azokra a kérdésekre keresi a választ, hogy az interjúalanyok „milyen explicit metanyelvi kommentárokkal” illették egyik vagy másik nyelvüket, mi jelentette számukra az orientációs pontot, milyen értékítéssel fogalmazták meg megfigyeléseiket, s hogy ezek a megállapításaik nyelvészetiileg igazolhatók-e. A fejezet egyik fontos felismerése, hogy „a nyelvi biográfiákból kirajzolódó nyelvi identitás az idős adatközlők esetében az 1960-as évek végéig tartó tudatos elrejtéséből a 2020-as évekre pozitívvá formálódott át” (239-240. o.). A monográfia korábbi részeitől eltérően itt következik egy **Összefoglalás c. alfejezet**, amelyben a szerző választ ad a metanyelvi reflexiókkal kapcsolatban feltett kérdéseire. A fejezetnek van még egy alfejezete, az **Implizit [sic!] kontaktusjelenségek (11.4.2.)**, amely a beszélők nyelvi produkciójában a mikroszinkronizáció szintjén megvalósuló olyan nyelvi kontaktusjelenségeket vizsgálja, melyek a kétnyelvű magyarországi németek teljes közösségére jellemzőek (kódváltás, kódkeverés, koaktiválás). Bemutatja hogyan kapcsolódik össze a két nyelvi kompetenciájuk, s ez milyen morfológiai és lexikális-szemantikai emergálódást eredményez. Ez a téma különösen érdekes, elemzései sikeresek, eredményei hasznosíthatók az idegennyelv oktatásban és a fordítóképzésben is.

A **12. fejezetben** következik a monográfia egészében feltett összes kérdés megválaszolása. Nehéz leellenőrizni, hogy vajon minden kérdés megválaszolásra került-e (hiszen csak a 9. fejezetben több, mint 60 kérdés hangzott el), s hogy a hipotézisek (melyek explicit módon nem hangoztak el) beigazolódtak-e. Viszont itt tudjuk meg, hogy a 9.1. pontban evidenciaként megfogalmazott állítás: „Az 1930-as és 1940-es években született németajkú két- és kettősnyelvű beszélők nyelvi környezetét a történelmi események és a társadalmi-politikai változások alapvetően megváltoztatták” (84. o.) a szerző szándéka szerint hipotézis volt: „...vizsgálódásunk kiinduló hipotézise szerint a német nyelvjárást első nyelvként, a magyar köznyelvet második nyelvként elsajátító, kétnyelvű magyarországi német adatközlők életében lezajlott társadalmi-politikai változások az adatközlők narratív nyelvi életrajzában is nyomot hagytak” (259). Ugyanez a helyzet a következő hipotézissel is: „Az idős adatközlők funkcionálisan használt nyelveinek [...] a narratíváival kapcsolatos kiinduló hipotézis azt feltételezte, hogy az adatközlők narratívái széles skálán mozgó individuális viszonyulást fognak mutatni, mivel életük során pozitív és negatív élményekben is részük volt” (263. o.) – hangzik

el a válaszok között. Ez az állítólagos hipotézis a kérdésfeltevések előtt azonban állításként fogalmazódik meg: „A két- és kettősnyelvűség az adatközlőkben [...] pozitív és negatív emlékekkel, tapasztalatokkal, döntésekkel és érzésekkel kapcsolódik össze.” (85. o.)

A válaszok részletesek, de nem minden esetben plauzibilisek, nincsenek eléggé alátámasztva a korpusz adataival. Az *esemény* illusztrálására 1 példa áll rendelkezésre, s az, hogy ebben az 1 anyagban a kisgyermekkorai nyelvelsajátítás megfogalmazásánál valóban általános alanyt használ a beszélő, nem feltétlenül bizonyítja, hogy erről nincsenek az adatközlőknek összefüggő, részletes emlékei. Több anyagot kellene egybevetni egymással, statisztikai arányt nézni az állítások igazolásához. Ugyanez vonatkozik az *eset*et illusztráló 2 példára is.

Érdemes volna a kérdések megválaszolását jobban (a fejezetek, alfejezetek felépítésének megfelelően) tagolni, hogy az összefüggés a kérdések és feleletek között jobban tetten érhető legyen.

A monográfia **13. Kitekintés** c. fejezetében a szerző még egyszer röviden összefoglalja, milyen tudományágakra támaszkodva mit tekint át a mű, mit értünk a központi fogalmak alatt, hogyan tagolhatjuk a vizsgálati anyagot, milyen szempontokat vehetünk figyelembe, s mi az eredmények hasznosíthatósága. Hiányérzetünk támadhatna, mivel egy kitekintés általában a kutatás jövőbeli lehetőségeit mutatja be, nem pedig a meglévő eredményeket ismétli. Hanem azokon tovább lépve mutatja be a megválaszolatlanul maradt kérdéseket és ad javaslatot kiegészítendő módszertani eszközökre, kijelölve a téma jövőbeli kutatási irányait, felvázolva az eredmények gyakorlati hasznosítási lehetőségeit. Ez utóbbinak az utolsó 3 bekezdés megfelel, előbbi szempontokra való hivatkozás elmarad.

Formai megjegyzések

Néhány értelmet nem zavaró elütés, esetenként konzekvens nyelvi hiba van a szövegben, ezek listáját kérésre szívesen rendelkezésre bocsátom.

A Bírálatban hivatkozott szakirodalmak bibliográfiai adatai a szerző monográfiájának végén az *Irodalomjegyzékben* (14. fejezet) megtalálhatók.

Összegzés

A szerző mélyreható elméleti tudásról és rendkívüli kutatói érettségről tesz tanúbizonyságot:

Széles horizontú, közel félezer írást számláló magas minőségű interdiszciplináris tudományelméleti szakirodalomra támaszkodik, melyet értő módon interpretál és épít be saját elméleti keretébe, habár a kritikai szemlélet hiányzik belőle. Gondolatmenete néhol töredezett, indoklás vagy magyarázat nélküli, általában mégis ellentmondásmentes, logikusságra törekvő és lineáris. Bár hipotézisei homályosak, koncepciója legtöbbször tiszta, világos és meggyőző. Stílusa kiváló és érthető, megfogalmazásainak nyelvezete magas szinten megfelel a tudományos munkától elvárható követelményeknek. A korpuszanyag lejegyzése javarészt korrekt, a választott kutatómódszertan mintaszerűen igazodik a kitűzött célokhoz, elemzései nem hibától mentesek, de módszertani érettségről tanúskodnak, levont következtetéseiben törekszik a megalapozottságra.

Tudományos eredményei nemcsak elméleti jelentőséggel bírnak, hanem a gyakorlatban is közvetlenül alkalmazhatók, és megfelelő alapot nyújtanak jövőbeli, kapcsolódó kutatások számára.

Fentiekre hivatkozva a monográfiát megfelelőnek tartom az MTA doktori cím megszerzéséhez, és a nyilvános védés kitűzését javaslom.

Debrecen, 2026. augusztus 13.

Iványi Zsuzsanna